

UOT 94 (479.25)

ERMƏNİ TARİXİNİN FORMALAŞMASINDA MÜHÜM YER TUTAN ERMƏNİ ƏFSANƏLƏRİNƏ ÜMUMİ BİR BAXIŞ

Elgün QƏHRƏMANOV*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 25 iyul 2023; çapa qəbul edilmişdir: 26 avqust 2023; online-da çap edilmişdir: 27 sentyabr 2023.

Received: 25th of July, 2023; accepted: 26th of August, 2023; published online: 27th of September, 2023.

Açar sözlər: *erməni tarixi, erməni əfsanələri, Moisey Xorenli, hekayə quruculuğu, erməni xristianlığı*

Giriş

Erməni əfsanələrinin köklərini araşdırdıqda bu xalqın hekayə quruculuğu və hekayə ötürücülüğünün nə qədər inkişaf etdiyinin şahidi oluruq. Hər bir xalqın müəyyən tarixi keçmişi var və bəzən bu tarix keçilmiş yoldan asılılığa çevrilir. Yəni tarixlərində baş verən bəzi hadisələrə müasir dövrdə zaman-zaman müraciət olunur. Bu keçilmiş tarixi yoldan asılılıq adlanır. Burada səbəb-nəticə əlaqəsi axtarmağa ehtiyac yoxdur, yəni hər hansı de-terminizimdən söhbət gedə bilməz. Bəzən biz bunu keçmişdən asılılıqla (past dependen- ce) səhv salırıq. Qeyd etdiyimiz problem keçilən yoldan asılılıqdır (path dependence). Erməni tarixinin inkişafında bu keçilən yoldan asılılığı görmək mümkündür. Tarixinin müəyyən hissəsi əfsanələr əsasında formalaşmış bu xalq öz mifik qəhrəmanlarını tarixi şəxsiyyətlər kimi qələmə verməyə çalışır. Məsələn, biz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında adı çəkilən Dəli Domrul və Beyrək kimi qəhrəmanları tarixi şəxsiyyət kimi qiymətlən- dirsək, bu tarixin təhrif olunmasına gətirib çıxarar. Halbuki əfsanələrdəki yer adları və şəxsiyyətlərin adlarını erməni tarixçiləri həqiqi tarix kimi verməyə çalışırlar.

Hayk haqqında əfsanə

Ermənilər özlərini nə erməni, nə də öz ölkələrini Ermənistan adlandırırlar. Onlar əfsanədə deyildiyi kimi, Nuhun oğlu Yafəsin oğlu Toqarmanın oğlu olan Haykın nəslin- dəndirlər. Ona görə də, öz ölkələrini xalqlarının ata-babalarının adı ilə “Hayastan” ad- landırırlar. Hayk Şinarənd düzündə (İkiçayarası) yaşayırdı. Babil qülləsinin qoruyucu başçısı idi. O, bir tanrı kimi gözəl və güclü idi. Döyüşlərdə öz qüdrəti ilə, xüsusilə, nizə və ox atması ilə mahir idi. Gənclik illərində Babilin himayədar tanrısı olan Bel və ya Nəmrud hamıya üstün gəldi və ona ibadət olunmasını istədi. Lakin Hayk itaətdən boyun qaçırdı və üç yüz yaxın oğullarını və qızlarını, mal-qarasını götürüb şimal istiqamətə Ağrı dağına qədər gəldilər. Bel və ya Nəmrud onu geri qayıtmağa inandırmağa çalışsa da, cəhdi alınmadı. Nəmrud Hayka xitabən: - “Sən getdin soyuq və şaxtalı bir bölgədə məskunlaşdın. Qürurunu bir kənara qoy, soyuqqanlılığını səxavətlə dəyiş və mənim əra- zimdə rahat bir həyat yaşa” dedi [4, s. 11-12]. Lakin Hayk səmimi dəvəti rədd etdi, bu da Nəmrudu o qədər qəzəbləndirdi ki, öz ordusu ilə birlikdə Haykın üstünə getdi. Lakin döyüşdə Hayk öz oxu ilə Nəmrudu öldürdü. Ermənilər Haykın gözəlliyindən və bu şücaətindən çoxlu nəğmələr və əfsanələr danışdılar. O, təxminən 400 yaşında e.ə.2028-ci

* *tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universiteti*
e-mail: elgun041@gmail.com

ildə vəfat etdi. Erməni əfsanələrində ən qədim bir xalqın başlanğıcı qəribə və sadə şəkildə verilsə də, başlanğıclarını təxminən, e.ə. IX əsr Assuriya istilasını alan dövrdən verməyə çalışırlar. Əlamətdar cəhət odur ki, ermənilər Nəmrudun himayəsindən imtina etmiş, əfsanəvi tarixlərinin lap əvvəlində özlərini asi xalq kimi qələmə vermişlər. Bu əfsanələri analiz edən qərb tarixşünaslığı, bu xalqı təkəbbürlü və küfr asılılığı olan xalq kimi qələmə vermişlər [4, s.12]. Bu da onu deməyə əsas verir ki, onların patriarxal qəhrəmanı müqəddəs deyil, nəhəng, gözəl və güclü olub, eyni zamanda, onun nəslini dinc olmayıb.

Əfsanəyə dayanan və indiyə qədər bu haqda yazılı mənbələr əldə olunmasına baxmayaraq, erməni xalqının öz başlanğıcını Nuh peyğəmbərlə əlaqələndirməsi olduqca düşündürücüdür. Lakin maraqlısı odur ki, onlar öz əfsanələrinə səmimi bir şəkildə inanır və öz əfsanəvi başlanğıclarını başqalarına inandırmağı bacarmışlar və bu işi səylə davam etdirirlər.

Ara və Semiramida əfsanəsi

Erməni əfsanələrinin ən qədimlərindən biri də Aşşur kraliçası Semiramida və erməni kralı Ara haqqında idi. Ara yaraşlıq idi və Semiramida uzun illər onun gözəlliyindən danışaraq ona sahib olmaq istəyirdi. Amma o, erməniləri qoruyan Ninusun qorxusundan nə işə etməyə cürət etmədi. Lakin Aranın həyat yoldaşı Ninusun ölümündən sonra Semiramida Araya hədiyyələr və qasidlər göndərərək, ondan Ninevyaya onun yanına gəlməsini və onunla evlənməsini xahiş etdi. Lakin elçilər dəfələrlə geri qaytarılanda Semiramida qəzəbləndi və ordusunu götürərək, ermənilərin yaşadığı ərazilərə gəldi. Döyüş Ağrı dağının ətəyində oldu. Semiramida Aranın öldürülməməsini əmr etsə də, o öldürüldü. Erməni ordusu öz krallarının qisasını almaq üçün yenidən mübarizəyə başlayanda Semiramida dedi: “Mən tanrılara onun yaralarını yalamağı əmr etdim, o, yenidən yaşayacaq”. O, cadugərliklə Aranı diriltməyə çalışdı. Lakin bədən çürüməyə başladı və xidmətçilərinə meyidi bir çuxura atıb üstünü örtməyi əmr etdi. Lakin yunan əfsanələri, erməni əfsanələrindən fərqli olaraq, Semiramidanı mənfi deyil, müsbət qəhrəman kimi səciyyələndirirlər və hətta sonda Semiramidanın dualarının uğurlu olması və Aranın həyata qayıtması əks olunur [5, s. 34].

Semiramida öz adamlarından birinə gizli şəkildə hökmdar paltarını geyindirərək, xalq arasında belə bir elan verir: “Tanrılar Aranı yaladılar və onu yenidən həyata qaytardılar, beləliklə dualarımız yerinə yetirildi. Onlar bizim tərəfimizdən daha çox izzət və ibadət edilməyə layiq olduqlarını göstərmək üçün Aranı dirildilər”. Bu xəbər bütün erməni ölkəsinə yayıldı və döyüşlərə son qoyuldu. Padşahın on iki yaşlı oğlunu Aşşur kraliçası ermənilərə hökmdar təyin etdi. Semiramida Van gölünün sahilində Van şəhərini saldırdı. Buranın onun iqamətgahı olduğu əfsanədə söylənir [4, s. 18].

Semiramida və Ara mifik əfsanəvi personajlardır. Təbii ki, burda ziddiyyətli və birbirini təkzib edən fikirlərin olması anlaşılındır. Bütün bunlar müasir elmin nəticələrində öz əksini tapmamışdır.

Bu əfsanənin tarixi gerçəkliliklə nə qədər səsləndiyinə baxmaq maraqlı olar. Moisey Xorenlinin Van şəhərinə hədsiz maraq göstərdiyini fransız alimi Antoni Jen Martin qeyd etmişdi. O, Van şəhərinin tarixi ilə bağlı mixi yazıları tədqiq etmişdir. Məhz onun sayəsində Fransa hökuməti 1827-ci ildə Van gölü ətrafına Fridrix Edvard Şulsun rəhbərliyi altında missiya göndərildi. Şuls kürdlər tərəfindən qətlə yetirildi. Bununla belə, 1840-cı ildə nəşr olunan və olduqca dəqiq olduğunu sübut edən qırx iki yazının surətini çıxarmağa müvəffəq olundu. Qısa müddət sonra şərqşünaslar Mesopotamiya vadisində böyük kəşflər etdilər, lakin Vandakı yazılar o vaxta qədər aşkar edilmiş heç bir hecaya uyğun gəlmirdi və heç bir məlum dilə tərcümə oluna bilmədi [4, s. 23]. Onların bir çoxunun assuriya mixi yazısı olduğu aşkar edildi, lakin əksəriyyəti Vana məxsus idi. Aşkar

edilmiş mühüm faktlar arasında bu xalqın Assuriya ilə rəqib xalq olması və onun xalqının assuriyalıların öz tanrısı Assurun adının əks etdirdiyi kimi, xaldeylər və ya xaldilərin uşaqları adlandırması da var idi. Söhbət Urartu səltənətindən gedir. Ən erkən yazılar eramızdan əvvəl IX əsrə aiddir. Bu dil nə sami, nə də hind-Avropa dil qrupuna aid olmadığı üçün, burdan belə nəticə hasil edə bilərik ki, bu xalq nə sami dilli assuriyalı, nə də hind-Avropa dilli ermənilər ola bilərdi. Urartu haqqında ilk xatırlama II Aşşurnasirpal (e.ə. 885-859) dövründə idi. Onun varisi III Salmanasar (e.ə. 859-825) Urartu torpaqlarını işğal edən ilk assuriyalı idi. Erməni müəlliflər Urartu dövlətinin bir erməni olması ilə bağlı müxtəlif elmi konsepsiyalar inkişaf etdirmişdirlər. Urartu sözünü, Ararat ilə bağlamağa çalışırlar. Xüsusilə, əllərində əsas faktlarından biri, Urartu mixi yazıları ilə bağlı olan şərhleridir. Urartu mixi yazıları bu regiondakı digər mixi yazıları ilə fərqlənir. Və bu mixi yazılarının tərcümə edilməsinin çətin olduğunu əsas gətirən erməni alimlər, bunu erməni dili ilə əlaqələndirməyə çalışırlar. Lakin elm hər zaman inkişafda və hərəkətdədir. Son vaxtlar Van hövzəsində Urartuya aid mixi lövhələrini tədqiq edərkən bunun çeçen dili ilə oxşarlığı ortaya çıxdı. Çeçen arxeoloqları bu mixi yazılarının çeçen sözləri ilə oxşarlığını tədqiq edərək, orta qəlmələri olan 500 sözdən ibarət bir lüğət də tərtib etmişdilər [3]. Yeni elmi konsepsiyaya görə, Urartular daha çox çeçenlərlə əlaqəlidir. Daha sonra onların hansı səbəblərə görə Şimali Qafqaza doğru hərəkət etməsi, hələ ki, elmə məlum deyil. Bununla bağlı hətta Türkiyənin nüfuzlu tarixçilərinin də müəyyən rəyi vardı [3]. Ermənilər bu ərazilərə gəlmə olduqlarını hələ öz əfsanələrində belə qeyd edirlər. Hayk əfsanəsində onlar indiki İkiçayarası ərazilərdən köç etdiklərini qeyd edirlər.

Ermənilərin bu ərazilərə Urartu dağıldıqdan sonra qərbdən, Qara dənizin şimalından boğazları keçərək daxil olması faktı onların Hind-Avropa xalqı olduğunu sübut edir. Dolayısıyla onlar qədim xaldeylərlə assimilyasiya olunmuşdular. Ermənilərin hansı regionlardan indiki Anadolu torpaqlarına gəlməsi mübahisəyə açıqdır. Onların ən qədim şəhərləri Van, Armavir olmuşdur. Yuxarıda qeyd etdik ki, ermənilər bu ərazilərdə Urartu süqutundan sonra görünməyə başlayıblar və onların Urartu dövləti ilə hər hansı əlaqəsinin son qazıntıları nəticəsində olmadığı üzə çıxdı. Digər fakt ermənilərin xristianlıqdan əvvəlki dövrdə ali tanrıları Xaldis deyildi, zərdüştlükdəki Hörmüzd idi. O zaman Semiramida necə ola bilər ki, Vanda erməni padşahı Aranın axtarışında idi. Van şəhərindəki qazıntılarda Assuriya kraliçasının adı görünür, kitabələrdə adı çəkilmir [4, s. 20-21]. Şəhərin əsasını qoyan birinin adının çəkilməməsi təəccüb doğurur. Bəzi mülahizələrə görə, bu əfsanə e.ə. 325-ci ildə İsgəndərin fəthindən sonra Selevkilər sülaləsinin hökmranlığı zamanı ələ keçirilmiş Afrodita və Adonis haqqında köhnə Ellin mifinin erməni versiyasıdır. Qarşılıqlı olaraq mədəniyyətlərin bir-birilərinə olan təsirləri və izlərinin tarixdə olması mümkündür. Lakin bəzən əfsanə və rəvayətlərdə fərqli mədəniyyətlərin nümunələrini görə bilirik. Qeyd olunan əfsanənin motivlərində yunan mifindən çox fars və ya orta şərq ənənəsinin təsirlərini görmək mümkündür.

Vahaq əfsanəsi

Ermənilərin mifoloji padşahı və tanrısı olan Vahaq haqqında əfsanə İran şahı Kserksi işğallarından sonrakı yunan dövrünə aid etmək olar. Vahaq böyük şücaətinə görə ilahiləşdirildi və erməni xalqının od tanrısı hesab edilirdi. Erməniləri canavarlardan təmizlədiyi və onu pis təsirlərdən xilas etdiyi üçün onu əjdahaların kökündən qoparan “Vişapakaq” adlandırırdılar [5, s. 42]. Onun “şücaətləri” tanrılar məskənində də məlum idi. Onlar içərisindəki ən məşhur hekayə Aşşur padşahı Barşamın anbarlarından qarğıdalı oğurlanması və ondan qaçıb cənnətdən gizlənməyə çalışılması idi. Vahaq sözünün etimoloji olaraq, hind-İran allahı hesab edilən Verethraquanın pəhləvi dilindəki adından törəndiyi də güman edilir. Vahaqın arvadı Finikiya və Sidoniyalı Aştarteyə uyğun gələn gözəllik ilahəsi, ayın təcəssümü olan Aştik idi. Bu yunanların təsirindən xəbər verir, çünki

yunan gözəllik ilahəsi Venera, od tanrısı Vulkanın arvadı idi. Vahaqın Assur padşahının qarşısından qaçması, allahların şücaətindən daha çox, assuriyalıların qorxusundan xəbər verirdi. Əfsanələrin yaradıcıları yaxşı psixoloqlar idi, bununla belə qorxu və instinktləri bir-birinə uyğun düşürdü. Bildiyimiz kimi, yunanlar allahlarına o qədər də bağlı və sadıq deyildilər. Onlar öz tanrılarında gülüb, ələ sala bilirdilər. Ermənilər də onları məsxərəyə qoya bilirdilər. Saqqallı tanrının, saçları alovlu, gözləri günəş kimi olan Assur padşahının, qarğıdalı oğurlayaraq cənnətə tələsik uçuşundan daha gülməli nə ola bilər? Beləliklə, erməni tanrıları da yunan tanrıları kimi insan xüsusiyyətləri daşımış, şərq xalqları kimi tanrılarında səmimi şəkildə etiqad etmədilər. Hətta tanrıların asanlıqla bütələrini dağıda bilirdilər. Şərq və Qərb mifologiyasında din məsələsində kəskin fərq burdan görünür. Şərq xalqları Qərb xalqlarından fərqli olaraq tanrılarında daha çox bağlı və daha çox etiqadlı idilər. Vahaq əfsanəsi ilə bağlı tarixi əsərlərə diqqət yetirəndə də burda bir neçə versiyaların mövcud olduğunu görə bilərik. Bu əfsanə haqqında ətraflı təsvir edildiyi yer Movses Xorenatsinin “Ermənilərin tarixi” əsərində verilmişdir [2, s. 12]. Məhz Xorenatsinin sayəsində “Vahaqın doğulması” adlandırılan epik poema qorunmuşdur. Maraqlıdır ki, Movses Xorenatsinin şəxsiyyəti günümüzdə də mübahisələrə cəlb edilən mövzulardan biridir. Və səhih məlumatlar olduqca azdır. Xristianlığın yüksəliş dövründə yaşamış bu tarixçi Sasani imperiyasında ermənilər üçün uydurulmuş bir tarix yazmağa girişmişdi. Əfsanələr və rəvayətlərdən bəhrələnmiş və müəyyən bir üslubda əsərlər yazmışdır. Təbii ki, bu əfsanəni tarix kontekstində götürsək e.ə. IV əsrdə İsgəndərin yürüşləri dövründəki hadisələrlə daha çox səsleşir. İsgəndərin e.ə. 328-ci ildə C.Ş.Anadolu torpaqlarını öz imperiyasına qatmasından sonra, bu regionda bir ellin mədəniyyətinin formalaşması çox sürətlə getmiş, yerli xalqlar bu mədəniyyətdən böyük ölçüdə təsirlənmişdilər. Necə ki, yunanlar da şərq mədəniyyətindən, xüsusilə fars ənənəsindən faydalanmışdılar. Bu onların mifologiyasında və dinin böyük bir hissəsinin ermənilər tərəfindən ələ keçirilməsində özünü göstərən tarixi bir faktır. Misal üçün, Vahaq bəzən yunanların mifik qəhrəmanı Herakla bənzədilir [4, s. 25].

Ellinizmin siyasi hökmranlığı qısa müddətli olsa da, yunan mədəniyyətinin təsirləri Parfiya Arşakilər dövründə də xalqın ictimai həyatına nüfuz etməyə davam etmişdi. E.ə. 246-cı ildə Parfiyalı Arşakilər, farsların, midiyalılar, babillilər və ermənilərin ağasına çevrilmişdi. E.ə. II əsrin sonu-eramızın I əsrin əvvəllərində Parfiya imperatorluğunun ərazilərində Parfiya mənşəli Arşakilər sülalələri meydana gəldi. Sonrakı dövr e.ə. I əsrdə bu regionun böyük bir hissəsi Romanın qoluna çevrildi. Bu dövrdə də yunan-roma mədəniyyətindən təsirlənən əfsanələr və rəvayətlər xalq arasında yaşadırlar. Onların milli kimliklərinin formalaşmasına böyük təsir göstərirdi [6, s. 29].

Erməni Arşakilər dövründə də yunan mədəniyyətinin təsiri ilə, ermənilərin dinini dəyişdirməklə yanaşı, onların dil və adət-ənənələrinə o qədər təsir edib ki, nəticə olaraq ictimai uyğunlaşma prosesi farslardan fərqli oldu. Təbii ki, xristianlığın qəbulu ermənilərin öz keçmiş dinlərindən qaynaqlanan əfsanələrdən imtina etməsinə səbəb olmadı. Əksinə, bu dinin, yəni xristianlığın möhkəmlənməsinə xidmət etdi. Erməni xristianlığının özünəməxsusluğunu təşkil edən bu paganizm izləri xalqın bu dini tam olaraq anlayaraq qəbul etmədiyini göstərirdi [1, s. 50]. Hətta, çoxallahlıq dininə sitayiş olunan məbədlərin kilsələrə çevrilməsi, insanların dində saxlanması üçün məbədlərə gedən yolun eyni olması ehtiyacından yaranmışdır. Xristianlıqda olan “yenidən dirilmə” (İsa peyğəmbərin zühuru) səhnəsini “Ara və Semiramida” əfsanəsində də görə bilərik. Qərībā də olsa, ermənilərdə din milliləşmə prosesini sürətləndirdi.

IV əsrdən başlayaraq XIX əsrə qədər “ermənilər kimdir?” sualına, əsasən, cavab bu şəkildə idi: Apostolik erməni kilsəsinə (qriqoryan) mənsub olan bütün insanlar erməni hesab edilirdi. Bu xalqın xristianlığı qəbul etməsi də səmimi şəkildə deyildi, öz

padşahlarının qılıncının təsiri ilə öz ata-baba dinlərindən əl çəkməli olurdular. Hökmdarları İşıqlandırıcı (Lusaroviç) Qriqordan aldığı məsləhətlər vasitəsilə bu dini qəbul edir [41, s. 50]. Bu məqamda onu demək kifayətdir ki, bütün ibadət prosesi o qədər hərtərəfli və tam şəkildə həyata keçirilmişdir ki, onu milli bir sifət kimi təsvir etmək olar və buna görə də parçalanma, vətəndaş qarşıdurması və sosial xaosla nəticələnməmişdir. V əsrin əvvəllərinə qədər bütpərəstliyin qalıqları hələ də qalmaqda idi. Əlifbanın ortaya çıxması ilə bu son qalıqların da məhv olunması üçün bir təbliğat sxemi formalaşmışdır.

Erməni xalqını bütöv bir orqanizm kimi saxlayan üç əsas cəhət formalaşdır: 1. Əfsanələr və rəvayətlər; 2. Xristianlaşma; 3. Əlifbanın ortaya çıxması. Qeyd olunan cəhətlər Arşakilər sülaləsi dövründə formalaşmışdır. Xristianlıq boyunduruğu xalqın boynuna yaxşı və ya pis bağlandı və bununla da sosial torpağı yenidən əkməli oldular. Erməni apostolik kilsəsi milli həyatın axınlarını yaşatmaqda idi. İşğallara və farsların təkrar prozelitizasiya cəhdləri qarşısında xalqı bir arada saxlamaqda əsas güc olmuşdur. Yunan kilsəsi və Roma katolik kilsələrinin işğalı dövründə də öz monofizitliyindən çıxış edərək, assimilyasiyadan canını qurtarmağı bacarmışdır. Yeri gəlmişkən, ermənilər kilsə dünyagörüşünə görə monofizitdir. Yəni onlar İsanın yalnız bir peyğəmbər olmasına inanırlar, onu Allahla eyniləşdirmirlər. Katolik və yunan ortodokslarından fərqli olaraq, İsayə allah kimi sitayiş etməmələri erməni kilsəsinin Bizans kilsəsinin içində əriməsinin qarşısını almışdır. Hətta Səlcuqi və Osmanlı zamanında ermənilərin bu monofizitliyi səbəbindən Bizansa qarşı onların hüquq və inanclarına bir çox sərbəstlik verilmişdir. Təbii ki, erməni apostolik kilsəsinin dünyagörüşü islama katolik və yunan ortodoks kilsəsindən daha yaxın gəlirdi. Bu da onların uzun müddət bu coğrafiyalarda ayaqda qalmasına səbəb olan amillərdən biri olmuşdur.

Nəticə

Erməni qədim əfsanələri hansı tarixi şəraitdən qaynaqlandığı bu günə qədər bəlli deyil. Hayk, Ara və Semiramida, Vahaq, Artəşes və Artavazd əfsanələri xristianlıqdan əvvəlki dövrə, bəziləri isə bir neçə əsr əvvələ aid edilir. Onların hər biri haqqında Moisey Xorenli öz əsərində danışır. Lakin mənşəyinə və ehtimal olunan tarixi köklərinə gəlincə Xorenli susur, çünki əlində yazılı mənbənin olmadığı aydındır. O, materialın və mənbələrin qıtlığından daima gileylənir. Və bu əfsanələrlə bağlı izahatlarını “deyilənlərə görə”, “aşuqların dediyinə görə” sözləri ilə başlayır və göstərir ki, onlar üçün yeganə mənbə xalq arasında mövcud olan mahnı və rəvayətlərdir [2, s. 17]. Hayk, Ara və Semiramida haqqındakı əfsanələr barəsində danışarkən, Xorenli sanki tarixi həqiqətə inanmış kimi danışır. Təbii ki, Moisey Xorenlini ondan sonra gələn tarixçilər tənqid atəsinə tutmuşdular. Lakin onun cavab vermək şansı olsa belə, tənqiddə cavab verəcək materialı yox idi. Artəşesin intihar səhnəsi bütpərəstlik adəti hesab edilir. Bəzən bu əfsanəni xristianlıqdan əvvəlki və sonrakı dövrə aid edirlər. Artavazdın öz atasının ruhuna lənət oxuması və bunu xüsusi dini mərasimlərlə etməsi hadisəsində erməni paganizminin təsirlərini görə bilərik. Beləliklə, Moisey Xorenlinin mənbələrinin şübhəli xarakterini nəzərə alaraq, bu əfsanələrin tarixi əhəmiyyətinin çox az olduğu aşkar edilmişdir.

İkinci nəticə ondan ibarətdir ki, bu əfsanələr xalqın düşüncələrini möhkəmləndirməyə xidmət edən daha böyük ənənə və mahnı kütləsinin çox mühüm hissəsini təşkil edirdi. Bunun nə qədər əhəmiyyətli olduğunu söyləmək çətin olardı. Lakin Moisey Xorenlinin yazdığı dövrdə onların aktual olması onların Arşaki padşahlarının bütün dövrlərində mövcud olduğu və nəsil-dən-nəslə keçdiyini göstərir. Və bütün bu dövr ərzində xalqın əlifbası olmadığı üçün nəğmələr şəkildə ağızdan-ağıza keçmişdir. Buna görə də, həmin dövrə xas olan milli şüurun inkişafı bu əfsanəvi inanclar vasitəsi ilə böyük ölçüdə həyata keçirilirdi.

Bütövlükdə qeyd olunan əfsanələr əsasında erməni tarixini yaratmağa çalışan Moisey

Xorenli kim tarixçilər V əsrdə niyə bu xalqın köklərini mifik, reallığa aid olmayan obrazlara bağlayırdı? V əsrdə yaşamış tarixçi Moisey Xorenli zamanında qaranlıq Avropa dönəmi idi. Qərbi Avropa vandal və german tayfaları tərəfindən zəbt edilərək antik mədəniyyət məhv edilməkdə idi. Görünür, bu qeyri-adi boşluq və məlumatsızlıq səbəbindən onun yazdığı tarixi əsərlər, əfsanələr və rəvayətlərə dayanılması təbii hal idi. Ermənilər indi də özlərini Nuhun oğlu Yafəsin və onun davamçılarından olan Hayka bağlayaraq, Hay adlandırılması, sadəcə əlacsızlıq və uydurulmuş hekayələrə səmimi şəkildə inanmaqlarının nəticəsi kimi başa düşmək olar. Luis Boetiger özünün “Ermənilərin əfsanələri və festivalları” adlı əsərində qeyd edir ki, Moisey Xorenli bu əfsanələr haqqında danışarkən, bunların həqiqət olduğuna dair inamı olduqca güclü idi [4, s. 29]. Baxmayaraq ki, bu əfsanələr və şəxsiyyətlər haqqında yazılı mənbələr yoxdur. Və qeyd olunanların erməni tarixi faktları ilə ziddiyyət təşkil etməsi təbii haldır. Burdan gələnən əsas nəticələrdən biri də budur ki, müasir erməni düşüncəsində əfsanələr və rəvayətlər dərin iz buraxmışdır. Onların adət-ənənəsində və ictimai həyatında biz bunu açıq-aydın görə bilirik. Dolayısıyla müasir erməni tarixşünaslığı da faktları yoxlamaq və nəzarət etmək əvəzinə ona inanmağı seçir. İnanmaq erməni düşüncəsinin əsasını təşkil edir. Bəzən bu onların işinə yararır. Lakin unutmamaq olmasın ki, bilmək faktoloji baxımdan inanmaqdan güclüdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Qəhrəmanov Elgün. Erməni kimliyinin formalaşmasında din faktorunun rolu // Sivilizasiya, 2019, cild: 8, №3, s. 48-56. (http://www.sivilizasiya.edu.az/images/pdf/Sivilizasiya-2019-III-sayfalar-1-72_son.pdf)
2. Ali Cin. Musa Hornasının Tarihi Ermensitan adlı Eseri // Turkish Academic Research Review, 2017, Volume: 2, Sayı: 3, s. 11-24. (<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/397378>)
3. Kadırovun ataları Vanlı mı? Tarixçi prof.İ.Ortaylı, Urartular Çeçəndir: Təm veriler Kafkasyayı işaret ediyor (<https://www.indyurk.com/node/480516/haber/kadirovun-atalar%C4%B1-vanl%C4%B1-m%C4%B1-tarih%C3%A7i-prof-ortayl%C4%B1-urartular-%C3%A7e%C3%A7endir-dede-t%C3%BCm>)
4. Boettiger L.E. Armenian Legends and Festivals (<http://www.gutenberg.org/files/38129/38129-h/38129-h.htm>)
5. Boyajian Zabell C. Armenia Legends and Poems (<https://archive.org/details/armenianlegendsp00boyarich/mode/2up>)
6. Luttwak E N. The Grand Strategy of the Roman Empire/ (<https://theswissbay.ch/pdf/Books/Ancient%20history/The%20Grand%20Strategy%20of%20the%20Roman%20Empire%20-%20Edward%20N.%20Luttwak.pdf>)

Резюме

Эльгун Кахраманов

Обзор армянских легенд, сыгравших важную роль в формировании армянской истории

История состоит из двух независимых уровней – фактов и историй. Факты проясняют, когда, где и как произошли события. Истории объясняют, почему эти события произошли в то время и в этом месте. Мы легче принимаем факты. У нас есть веские причины не принимать легко истории. Это потому, что факты можно доказать. Многие области науки могут прийти на помощь истории. Историческая наука, антропология, археология, этнография, география и др. могут извлечь выгоду из областей науки. С историями ситуация другая. Потому что рассказывание и повествование – уникальное явление народов. Их невозможно учить и учить. Это целиком вопрос памяти. Народы

разных культур рассказывают разные истории об одних и тех же фактах, потому что они по-разному хранят эти факты в своей памяти и передают их будущим поколениям в разных направлениях. Армянские легенды могут стать отличным примером для понимания вышеизложенного. Мы увидели, что основная часть армянской истории состоит из повествований и повествований. Даже эти легенды можно назвать основными аспектами армянской идентичности. Они всегда строят свою историю на эксклюзивности. Они спокойно принимают такие идентичности, как старейшие люди, живущие в этих регионах, старейшие христиане и т. д. Ссылки на тысячелетние даты составляют их национальную идентичность. Главное, что они искренне верят в эту выдуманную личность. По этой причине они больше верят и пытаются убедить следующие поколения. Мы являемся свидетелями того, что он делает это не только по отношению к своему поколению, но и по-разному к другим народам и государствам. Армяне умеют лучше рассказывать истории и делать их убедительными, чем азербайджанцы. С этой точки зрения мы проигрываем армянам в плане риторического повествования. Потому что у них есть исторический опыт и традиции. В целом эти легенды оставили глубокий след в общественно-политической и философской мысли армян.

Ключевые слова: история Армении, Армянские легенды, Моисей Хоренли, повествование, Армянское христианство

Summary

Elgun Gahramanov

An Overview of Armenian Legends That Played an Important Role in the Formation of Armenian History

History consists of two independent levels - facts and stories. Facts clarify when, where and how things happened. Stories explain why those events happened at that time and place. We accept facts more easily. We have good reasons for not accepting stories easily. This is because facts can be proven. Many fields of science can come to the aid of history. Historical science, anthropology, archeology, ethnography, geography, etc. can benefit from science fields. The situation about stories is different. Because storytelling and storytelling is a unique phenomenon of peoples. It is impossible to teach and teach them. This is entirely a matter of memory. Peoples with different cultures tell different stories about the same facts, because they store those facts in different ways in their memory and transmit them to future generations in different directions. Armenian legends can be an excellent example to understand the above. We have seen that the main part of Armenian history consists of storytelling and storytelling. Even these legends can be mentioned as the main aspects of the Armenian identity. They always build their history on exclusivity. They comfortably accept identities such as the oldest people living in these regions, the oldest Christian people, etc. References to millennial dates constitute their national identity. The main thing is that they sincerely believe in this fabricated identity. For this reason, they believe more and try to convince the next generations. We are witnessing that he does this not only to his own generation, but also to other nations and states in different ways. Armenians are better able to tell a story and make it convincing than Azerbaijanis. From this point of view, we lose to the Armenians in the matter of rhetorically telling a story. Because they have historical experience and tradition. As a whole, these legends left a deep mark on the social, political and philosophical thoughts of Armenians.

Key words: Armenian history, Armenian legends, Moisey Khorenli, storytelling, Armenian Christianity

Redaksiya heyətinin üzvü t.ü.f.d. Rüstəmovə Aybəniz Vilayət qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.